

“KOROĞLU” DASTANININ YARANMASI VƏ YAYILMA COĞRAFIYASI

ELZA İSMAYILOVA

Xəzər Universiteti

“Koroğlu” türk xalqlarının tarixən şöhrət qazanmış qəhrəmanlıq dastanıdır. Onun yaradıldığı dövrdən bəri üç yüz il keçib. Zaman gedişində “Koroğlu” müxtəlif məmləkətlərdə yayılıb, möhtəşəm folklor abidəsi kimi əhəmiyyət qazanıb. Dastan qəhrəmanı Koroğlunun cəsurluğu, şairliyi, aşıqlığı onun koloritli surətinə həmişə maraq oyadıb. El aşıqları, elm, sənət adamları yeri gəldikcə onu təbliğ etmiş, nəsillərə çatdırmışlar.

“Koroğlu” dastanı dünya xalqlarının “İliada”, “Odisseyə”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış” və s. əsərləri ilə bir cərgədə durur. Dastanın yaradılmasına, xalqlar arasında yayılmasına Koroğlunun məşhur Cəlali üsyanları ilə bağlılığı səbəb olmuşdur: “... Koroğlu adındaki halk destanlarının yegane kahramanı olarak ebedileşmesinin sebebi; Celali isyanlarının ilk bayrakdarı olmasındadır. Yaşadığı sahaları İstanbul – İran askeri yolu üzerine rastlaması şəkavətini ayrıca popülar kılmıştır, denebilir”¹.

Xalq qəhrəmanı, aşıq-şair Koroğlu haqqında bu fikri bir çox tədqiqatçılar təsdiqləyirlər. Ancaq bu məsələdə həmin ümumi fikirlə yanaşı, eyni zamanda fərqli mülahizələr də mövcuddur. Evliya Çelebi, Arakel Təbrizli, Elias Muşeq Koroğlunu Anadolu ilə bağlayırlar.

C.Öztelli E.Çelebinin Koroğlu haqqında məlumat verdiyini ayrıca qeyd edir: “Evliya Çelebi (1611-1682) Seyahatnamesinin birinci cildində İstanbul esnafını sayarken “Sazendegan ve Çögürçiyən”dan söz edər, Koroğlu’nu da anar. Yine Evliya Çelebi, eserinin beşinci cildində, Dördüncü Mehmet, eşkiyayı idam ettirdiği sırada geçen bir olay dolayısıyla ünlü saz şairlerini ve bu arada Koroğlu’nu söyler”².

Evliya Çelebi Koroğlunun “Bolu – Çerkeş bölgələrində “yaşamış” bir haydut (soyğunçu, quldur – E.İ.) olduğundan da söz açır. Evliya Çelebinin dediyinə görə, bir qürub vaxtı Çerkeşdən çıxırlar. Tositya

¹ M.Akdağ. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyenları”. – İstanbul: Cem Yayınevi, 1995. – S. 299.

² C.Öztelli. Koroğlu, Dadaloğlu, Kuloğlu. – İstanbul: Özgür Yayın-Dağıtım, 1984. – S.121.

doğru gedərkən yolda soyğunçular onları soymaq istəyirlər. O zaman Evliya Çelebi onlara: “Ey Gaziler! Sizin ettiğinizi bu dağlarda eşkiyalık eden Koroğlu yapmamıştır, ilh...” diye tesirli bir müraciətlə haramilərin hamısını yumşaldır¹.

Məşhur aşiq-şair Koroğlu haqqında erməni tarixçisi Arakel Təbrizli (1595, Təbriz –1669) “Tarix kitabı”nda yazır: “Koroğlu (bu, həmin Koroğludur ki, indi aşıqların oxuduğu saysız-hesabsız nəğmələr qoşmuşdur). Giziroğlu Mustafa bəy min nəfər ilə (O, Koroğlunun yoldaşdır, hansı ki öz nəğmələrində çox yerdə onun adını xatırlamışdır). Sonra özgə Mustafa bəy. Qaraqaş, Dəli Nəсіб, Yola Sığmaz, Tanrı Tanımaz, Göyəbaxan (Гокапахан – А.Т.) Çıplaq, Kosa-kosa, Qırlı, Qara Saad, Ağacan Piri. Onlar hamısı Cəlali idilər”².

Koroğlunun tarixi şəxsiyyətini təsdiqləyən müəlliflərdən biri də erməni taciri–Elias Muşeqdir. O, tərtib etdiyi “Nəğmələr kitabı”nda (Təbriz, 25 yanvar 1721) Koroğludan erməni əlifbası ilə on üç qoşma vermişdir. “Nəğmələr kitabı”nda göstərilir ki, Koroğlu İran şahı Şah Abbas və Türkiyə sultanı Sultan Muradın hakimiyyəti dövründə çoxsaylı atlıların başında duraraq yollarda ağalığ edirdi; bəzən keçən tacirləri soyur, bəzən də onlardan razılıqla pul alırdı. Orada xatırladılır ki, Koroğlunun məskunlaşdığı Çəmlibel Gərnə və Qars arasındakı Soğanlı adlı meşəlikdə yerləşir.³

Fransız səyyahı Frederic Dubois de Montpereux 1839-cu ildə yazdığı Qafqaza dair əsərində – “*Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases en Colechide, en Georgie, en Armenie et en Crimme*”-də Koroğludan danışır, onun İran şahının gözləri çıxardılmış mehtərinin oğlu olduğunu göstərir. Koroğlunun barıtın icadından 40-50 il əvvəl doğulduğunu və Qafqazda bir adının da Qaraoğlu olduğunu diqqətə çatdırır⁴.

Rusiya etnoqrafı İ.Şopen 1840-cı ildə «*Кер-оглу. Татарская легенда*» (Koroğlu. Tatar əfsanəsi) adlı yazısını «*Маяк современного просвещения и образованности*» jurnalında dərc etdirir. İ.Şopen eposun bu variantını Cənubi Azərbaycanda Araz sahilindəki kənddə Ömər adlı türk aşığından toplamış, sonra isə onu rus dilinə çevirmiş-

¹ Yenə orada. – S.121.

² А.Даврижеци. Книга историй. – Москва: Наука, 1973. – Стр. 94-95.

³ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild. – Bakı: Elm, 2004. – S.727; Koroğlu (Paris nüsxəsi). – Bakı: Ozan, 1997. – S.201.

⁴ P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.232.

dir. İ.Şopen dastan qəhrəmanının mənşəyini bilavasitə türk aləmi ilə bağlamışdır.

“Koroğlu” dastanının tədqiq və nəşrində polyak şərqşünası, şair və tərcüməçi

A. Chodzkonun (Alexander Chodzko) xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. O, 1830-cu ildən İranda Rusiya Missioner Təşkilatında, Təbrizdəki rus səfirliyində tərcüməçi işləmiş, sonralar isə Rəşt və Gilanda səfir vəzifəsində çalışmışdır. A.Chodzko “Koroğlu”nun bir variantının əlyazmasını Cənubi Azərbaycandan Avropaya aparmış, 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində çap etdirmişdir. O, Koroğlunu Xorasanla, dastanının yaranma tarixini XVII əsrin ikinci yarısı ilə bağlayır, onun II Abbas zamanında (1617-1648) Xoy – Ərzurum yolu üzərində soyğunçuluq etdiyini, Təkə boyuna mənsub bir Türkmən olduğunu göstərir: “Bu hekayənin qəhrəmanı əslən Şimali Xorasanlı olan, XVII əsrin ikinci yarısında yaşamış, Təkə tayfasından çıxmış türkməndir”¹.

A.Chodzko Koroğlunun II Şah Abbas dövründə yaşadığını vurğulayır. Bizcə, burada qeyri-dəqiqliyə yol verilmişdir. Bu, II Şah Abbas deyil, 1587-1629-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş, aşıqlar arasında tanınmış I Şah Abbasdır. Cəlililər üsyanının şiddətli vaxtı tarixən I Şah Abbas dövrünə düşür. Koroğluya isnad edilən şeirlərdə bunun əks-sədasını görürük:

Koroğlu, gəldilər savaşı qurmağa,
Qoçaqların muradını verməyə,
Kos, nağara çalınır qan almağa,
O *Şeyx oğlu Şah Abbasın* günüdür².

1850-ci ildə “Kavkaz” qəzetinin 13-cü nömrəsində jurnalist İvan Silvitskinin məqaləsi dərc olunur. O, rus şairi N.Berkin “*Песня персидского разбойника Кер-оглы*” (Fars qulduru Koroğlunun nəğmələri) poemasını tənqid edir: “Moskva şairlərindən olan cənab Berk məşhur igid Koroğlunu lağlağı mahnılar oxumağa məcbur edir və çox yersiz olaraq İran qulduru adlandırır. Çox çətin ki hər hansı bir quldur, hətta aşığı

¹ A.Chodzko. Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea. – Orally Collected and Translated, with Philological and Historical Notes by Alexander Chodzko. –London, 1842.

² S.Mümtaz. El şairləri, 2 cildə, II cild. – Bakı, 1935. – S.241.

olmuş bir şəxs və ya qeyri-təbii quldur, Berkin əsərində olduğu kimi, bu cür zərif və nəvazişlə oxusun”¹.

S.S.Penn A.Chodzkonun kitabını ingiliscədən rusçaya çevirmişdir. S.S.Penn 1856-cı ildə onu əvvəlcə “Kavkaz” qəzetinin 21-24, 26, 27, 30, 34, 36-42 nömrələrində dərc etdirmiş, sonra isə «*Кер-оглы, восточный поэт-наездник*» (Koroğlu, Şərqi basqınçı şairi) adı ilə Tiflisdə kitab şəklində yayımlatmışdır. O, kitabına yazdığı “Mütərcim-dən” başlıqlı müqəddiməsində A.Chodzkonun əməyini yüksək qiymətləndirmişdir: “Koroğlunun improvizasiyaları Qafqazda yerli sazəndlərin, gəzib-dolaşan nəğməkarların dilində tez-tez eşidilir. Burada təqdim olunan improvizasiyalar tanınmış şərqsünas A.Chodzkonun Şərqə səyahəti və onun burada olduğu on üç il müddətində fars və türk dillərində topladığı müxtəlif dövrlərə aid yerli rəvayətlərdir. Chodsko kimi nüfuzlu şərqsünasın şəxsiyyəti, habelə mənim bilavasitə koroğluxanları dinləmək imkanı əldə etməyim belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu toplama işini qüsurlu improvizasiya kimi qəbul etmək doğru olmaz”². S.S.Penn də A.Chodzkonun fikrinə qoşulur, Koroğlunun Təkə qəbiləsindən bir türkmən olduğunu qəbul edir. O, Koroğlunun İran Azərbaycanı və Cənubi Qafqazda yaşamış bir quldur-şair qəbul edilməsi fikrini dəstəkləyir.

Macar türkoloqları İgnacz Kunos və Gyula Meszaros “Koroğlu”nun Anadoluya İrandan keçdiyini diqqətə çatdırırlar. 1899-cu ildə İ.Kunos “Koroğlu” dastanının İstanbul rəvayətini transkripsiyası ilə V.V.Radlovun «*Образцы народной литературы тюркских племен*» (Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri) seriyasının VIII cildində çap etdirmişdir³. Bu cildin iyirmi altı səhifəsi Koroğluya həsr olunmuşdur. Bu haqda V.Xulufu da məlumat verir: “Akademik Radlov da “Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatı nümunələri” adlı əsərinin VIII hissəsində 26 səhifəsini Koroğluya həsr etmişdir. Bunun da İstanbul çarından bir o qədər təfavütü yoxdur. Lakin üslubu və bəzən kəlmələri bir qədər əski türkcədir”⁴. Bu variantın süjet xətti ilə V.Xulufu nəşrinin süjet xətti arasında oxşarlıqlar vardır.

¹ “Kavkaz”, 1850, №13. – M.Həkimov. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. – Bakı: Yazıçı, 1853.– S.130.

² С.С.Пенн. Кер-оглы, восточный поэт-наездник. 1856. – Стр.1-3.

³ В.В. Радлов . Образцы народной литературы тюркских племен, изданные В. В. Радловым. Ч. 8. Наречия османские. Тексты собраны И. Куношем. СПб, 1899.

⁴ Koroğlu (V.Xulufu nəşri). – B.: Elm, 1999. – S. 10-11.

Gyula Meszaros İ.Kunosun qeydə aldığı “Koroğlu”nun İstanbul versiyasını bir səhifə yarımliq müqəddimə ilə macarcaya çevirmiş, 1913-cü ildə “Koroğlu” adı ilə Budapeştdə çap etdirmişdir¹. Hər iki macar alimi A.Chodzkonun fikirlərini qəbul etmişdir: “Kunos “R. Proben, VIII”deki mukaddimesinde Koroğlu`nun ilk defa şiirlerin (şiirler–E.İ.) müdafii olaraq meydana çıktığını bilahara, Anadolu Türklerinin kahramanı olduktan sonra, sünni bir şövalye telakki edildiğini söylüyor. Fakat bu məlumatının neyə istinat etdiyini kaydetmiyor; Koroğlu`nun mənşei hakkında da fazlaca bir şey ilave etmiyor. Mesaroş ise, Chodzko`nun Destan`ı İran`da və kismən Acemce təspit etməsindən Koroğlu`nu da Acemistan`dan Osmanlı topraklarına hicret etmiş bir hikayə telakki ediyor. Ve İstanbul rivayeti için, “Bu Acem hikayesi eger biraz daha kalsaydı tamamilə bir Türk destanı olacaktı. Türkler onu o kadar çox benimsemişlərdir”, diyor”². Göründüyü kimi, hər ikisi “Koroğlu”nun Anadolu xalq ədəbiyyatına İrandan keçdiyini söyləyir.

Yeri gəlmişkən diqqətinizə çatdırım ki, İ.Kunos İstanbulda olarkən müəllimi Jozsef Budenzə yazdığı məktublarında “Koroğlu” dastanı ilə maraqlandığını, onunla bağlı materiallar topladığını və bu materialları çap etdirmək istədiyini də bildirmişdir (24 Ekim 1885, Macaristan İlimlər Akademisi (MİA), Belge Nr., 5448/273; MİA, Belge 5448/284; Anatoliai kepek (Anadolu Manzarası), s.76; 5 Mart 1887, MİA, Belge 5448/312; 17 Nisan 1888, MİA, 5448/332; 24 Aralık 1889, MİA³).

Məşhur macar türkoloqu, dilçi, etnoqraf və səyyah Armin Vambery (almanca Hermann Bamberger – 1832 – 1913) türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı və etnoqrafiyasına aid əsərlər yazmışdır. O, Osmanlı tarixi və macar dilinin türk əsilli olması ilə bağlı araşdırmalar aparmaq üçün İstanbulla gəlmiş, oradan da Orta Asiyaya getmişdir. A.Vambery Türkmənistanda olarkən baxşılardan söylədikləri “Koroğlu”nu və türkmən xalqının böyük şairi Məhdimqulu şeirlərini dinləməkdən zövq aldığını bildirmişdir. “Koroğlu” dastan ənənəsinin türkmənlər arasındakı şəklini A.Vambery belə təsvir edir: “Yalnız

¹ G.Meszaros. Koroğlu. – Budapeşt, 1913. – S.1-2; В.Радлов. Образцы народной литературы турецких племен, т. VIII. – Санкт-Петербург, 1899. – Стр. 5. – P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.136, 230.

² P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.136,137.

³ Szilárd Szilágyi. Türk Folklor Araştırmalarında bir öncü (Doktora Tezi – Danışman H.Özdemir). – Ankara, 2007.

geceleri, bilhassa kışın, Türkmənler, Peri masalları və tarixi mənki-beler dinləməkdən hazədərlər. Fakat bütün bu eğlencelərə, daha asil bir zevk olmaq itibarıyla, bəzən “dutare”siylə sözlərinə refakat edən Bahşi`nin şarkılarını tercih edərler; bu bahşilər onlara Koroğlu`nun, Aman Molla`nın, və ya Mahtumkulu`nun şiirlerini təkrar edərler...” (P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.126, 247).

1867-ci ildə yazdığı “*Cağataishe Sprachstudien*” (Cağatay müntəxəbatı)¹ adlı əsərində qırğız və türkmənlər arasında yayılmış “Koroğlu”dan bəhs etmişdir. Eyni zamanda, macar türkoloqu A.Vambery Koroğlunun şeirləri ilə maraqlanmış, topladığı Koroğlu şeirlərini almançaya tərcümə etmişdir.

Məşhur rus alimi İ.N.Berezin “Koroğlu” eposunu Cənubi Azərbaycanla bağlayır: “Koroğlu” eposunun süjetinin məğzini XVI – XVII əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda baş vermiş hadisələr təşkil edir”².

İ.N.Berezin 1862-ci ildə nəşr etdirdiyi “*Турецкая хрестоматия*” (Türk müntəxəbatı) kitabına türkmən folkloru nümunəsi kimi Koroğludan dörd şeir daxil etmişdir³.

1881-ci ildən Tiflisdə “*Кавказский учебный округ*” tərəfindən SMOMPK – “*Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*” (Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsvirinə aid materiallar məcmuəsi) adlı məcmuə yayımlanır. 1890-cı ildə SMOMPK məcmuəsinin 9-cu buraxılışında əslən Qarayazının Kosalı kəndindən olan müəllim, şair Mirzə Mehdi Vəlizadə “*Предание о разбойник Кер-оглы*” (Qaçaq Koroğlu haqqında rəvayət) adlı yazı dərc etdirir. O, yazısında bu dastanın Acar və Kartli versiyaları əsasında Koroğlunun Trialet dağlarında məskən saldığını göstərir⁴.

Dastanın motivlərinin göstərilən dövrdən daha əvvəllərə aid olduğunu güman edən müəlliflər olub. Ziya Gökalp, Zeki Velidi Toğan belə gümanları fərziyyələr qurmaq əsasında bəyan edirdilər.

¹ G. Vamberi. *Cağataishe Sprachstudien* enthaltend grammatikalischen Umriss. Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomatie der Cağataischen Sprache, von Hermann Vambery. – Leipzig, 1867. -- P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.259.

² И.Н.Березин. Путешествие по Северной Персии. – Казань, 1852. – Стр.90. – Б.А.Каррыев. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. – Москва, 1968. – Стр.25.

³ И.Н.Березин. Турецкая хрестоматия, т. II. – Казань, 1862. – Стр. 88-102.

⁴ М.М.Велизаде. Предание о разбойник Кер-оглы. –Тифлис, СМOMPK, 1890. – Вып. 9, 2 отд. – Стр. 121-126.

Ziya Gökəlp Koroğlunu XI əsrlə, Qəznəvilər dövrü ilə bağlayaraq Sultan Mahmud Qəznəvini (969 və ya 14.II.970 – 30.4.1030) Koroğlunun prototipi sayır: “Koroğlu anlatmalarının kaynağı oldukça eski olup, Koroğlu karakterinin prototipi Gazneli Mahmut olmalıdır. Bugün Anadolu'nun çeşitli yerlerinde anlatılmakta olan Koroğlu kollarının içerdığı olaylar XI.yüzyılda yaşanmış olaylardan kaynaklanmış olmalıdır¹. Z.Gökəlp həm də Zal oğlu Rüstəmlə (Rüstəm Zal – E.İ.) Koroğlunu bir-birinə yaxınlaşdırarkən onun Sakalardan olduğunu söyləyir² (“... Rüstəm zalın Siystanlı, binaən-əleyh saalardan olduğunu izah etmişik. Şahnamədə Rüstəm Zala ayid olan fiqrələrin, cümlələrin cümləsi bitəmamiha Koroğlu mənqəbəsinin fiqrələrinə təqabül edir³). Bəlkə də dastanda Rüstəm Zalın adı tez-tez çəkildiyi, Koroğlu özünü ona bənzəttdiyi üçün (“*Koroğlu deyiləm, ona timsalam, / Həm Rüstəmi-Zalam, həmi Salsalam...*”⁴) bəzi araşdırıcılar bu ehtimalı irəli sürmüşlər.

Zeki Velidi Toğan və M.Fuad Köprülüyə görə, “Koroğlu” dastanı İslamdan qabaq Göytürklərlə Sasanilər arasındakı mücadilələrdən yaranmış və sonradan Oğuzlar İran və Anadoluya gələndə bu yerlərə yayılmışdır.

M.F.Köprülü yazır: “Göktürk devrine mensup olup bize kadar gelen ikinci derecedeki menkıbelerden biri de “Koroğlu” menkıbesidir... XVI. yüzyıldan beri Sünni Özbeklər və Türkmenlərlə “Şii-İran” arasında başlayan “milli-mezhebi” mücadele bu rivayetin çox dəyişikliklərə uğraması və aynı zamanda zenginləşməsiylə neticələndi. Bəzi təkikçilərin sifir bu cihete bakaraq “Koroğlu Sultan” menkıbesinin teşekkülünü bu devre getirmələri doğru değildir: Çünkü, bu menkıbə daha XVI yüzyıldan çox evvel Oğuz göçləriylə Azərbaycan'a və Anadolu'ya kadar gəlmişdir. İslam istilasından XVI. yüzyıla gəlincəyə kadar “Mavera-yı Hazer” çöllərində və “Həzrm-Estrabad” arasında bu menkıbenin teşekkülü için lüzumlu askeri və siyasi şərtlər mevcut

¹ Z.Gökəlp. Türklərdə İctimai Təşkilat // Milli Tətebbular Mecmuası, C. I, S:3. – İstanbul: 1331. – S. 447. – M.Ekici. Türk Dünyasında Koroğlu. – Ankara: 2004. – S.65.

² P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.137.

³ Koroğlu (Vəli Xulufu nəşri). – Bakı: Elm, 1999. – S.162.

⁴ Azərbaycan dastanları, V cildə, IV cild. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1969. – S.353.

olmadığından Zeki Velidi Bey`in görüşü vəchile bunu Göytürklerle Sasanilerin mücadeleleri devrine getirmek zaruridir”¹.

Pertev Naili Boratav Koroğlu ilə bağlı araşdırma aparmış və 1931-ci ildə “Koroğlu Destanı” adlı kitab çap etdirmişdir. O, “Koroğlu” dastanını aşağıdakı üç dəlil əsasında türkmən mənşəli saymışdır:

(1) *Koroğlu hemen hemen bütün rivayetlerde Türkmen addedilir (bazen babası Türkmendir: Elaziz rivayeti).*

(2) *Koroğlu Türkmenlerle çok alakadar gösterilir. Aslı bir Türkmen rivayeti olduğu muhakkak olan Özbek rivayetinde, Türkmenlerin Padişahı, veyahut emri altında doksan Türkmen Beyi tutan bir Tarhan gösterilmesinden sarfınazar, diğer rivayetlerde de onun Türkmen Beylerini çağırdığını, Tekeli, Cirid, Cirid-Afşar, Harbendeli, ilh... gibi Türkmen kabileleriyle münasebatta bulunduğunu görüyoruz. Yukarda tanzim ettiğimiz endekste, rivayetlerde ismi geçen Türkmen kabilelerini ve illerini saydık. Koroğlu`nun arkadaşlarından ikisinin, Ayvaz`la Arap Reyhan`ın, Üsküdar ismindeki Türkmen zümresinden olmaları icap ediyor; bunların (ikincisi Kenan Bey şeklinde) muahharan Üsküdar şehrinden telakki edildiğini, yukarda, “Coğrafi İsimler ve Koroğlu” faslında, Üsküdar kabilesi hakkındaki haşiyede gösterdik.*

(3) *En eski, en destani ve en zengin olduğu tahmin edilen rivayet Türkmen rivayetidir. Bunu gerek Türkmen rivayetinin bir varyantından ibaret olan Özbek nüshasından, gerek Bozoğlan hikayesinden anlıyoruz.*

Koroğlu`nun aslını Türkmen destanı olarak kabul ettikten sonra onu teşkil eden unsurlar hakkında diyebiliriz ki: Bu hikaye sonradan Anadolu ve Azerbaycan`da bilhassa Türk-İran mücadeleleriyle zenginleşti. Diğer taraftan aynı cinsten mücadeleler (Kızılbaş-Türkmen, Özbek mücadeleleri) Türkmen rivayetini de (Özbek rivayeti) zenginleştirdiler.

Ben Koroğlu`nun ilk menşei ile meşgul olmadım: Çok muhtemeldir ki Zeki Velidi Beyin dediği gibi, bu destan (Dede Korkut`taki Oğuznameler gibi) çok eskiden, Türklerin İslamiyetinden evvel de mevcuttu ve epizotlarının bir kısmı, tıpkı Manas`ta olduğu gibi, yeni hadiselerle yeni epizotlar şeklini aldı².

¹ M.F.Köprülü. Türk Edebiyatı Tarihi. – İstanbul: Ötüken Yayınları, 1981. – S.58-59.

² Yenə orada. – S.139.

Xalıq Koroğlu Zülqədər tayfasının Azərbaycanda və Xorasanda mövcudluğundan danışır, bu adları Zülqədər tayfasının Koroğlu nəslilə bağlayır: “Həqiqətən, Zülqədər tayfasına mənsub olan Koroğlu nəslilə mövcud olmuşdur. Bu nəslin Azərbaycanda və Xorasanda mövcudluğu haqqında XVIII əsr tarixçisi, Nadir şah Əfşarın salnaməçisi Mirzə Mehdi xan (1749-cu ildə öldürülmüşdür) da məlumat vermişdi”¹.

Anılan müəlliflərdən P.N.Boratav, X.Koroğlu sonralar fikirlərində bəzi dəyişikliklər etmişlər. P.N.Boratav Arakel Təbrizli və İsmail Hakkı Uzunçarşılıının mülahizələri əsasında A.Xodzko kimi araşdırıcılarla razılaşıb, “Koroğlu”nun meydana gəlməsini Qafqaz və Güney Azərbaycanla bağlayanların fikirlərini qəbul etmir, Koroğlunun Anadoluda – Boluda XVI əsrdə yaşadığını və bir Cəlalilə kimi fəaliyyət göstərdiyini vurğulayır:

(1) Köroğlu çok kuvvetle tahmin ettiğimize göre ilk defa Bolu taraflarında zuhur etmiş veyahut da oraya gelgikten sonra şöhret olmuş, sonra Anadolu'nun birçok yerlerini dolaşmış bir Celali reisi idi. Arakel'in bahsettiği Köroğlu ile 987-988 (1590-1591)'de Bolu taraflarında zuhur ettiği haber verilen Köroğlu'nun aynı şahıs olduğunu, aksi sabit olmadıkça, kabul edebiliriz.

(2) XVI. asrın sonları ve XVII. asrın ilk yılları Celalilerinin bir çoğu Köroğlu hikayelerinde Köroğlu'nun arkadaşları olarak görülür. Bunların bir kısmının tarihte de Köroğlu'nun tائفesi arasında bulunmuş olması mümkündür. Arakel'in Mustafa Beyi Köroğlu'nun arkadaşları arasında göstermesi buna bir delil olarak ileri sürülebilir. Fakat çoğunu sonradan, hikaye ve menkabe, Köroğlu ile bir araya getirmiş olmalıdır.

*(3) Bu hikaye herhalde Köroğlu hayatta iken, yahut onun hayat sahnesinden çekilmesinden çok az sonra teşekkül etməyə başladı. Hikayenin meydana gelmesini hikayeci-aşıklar temin ettiler. Daha Tebrizli Arakel aşıkların Köroğlu maceralarını çalıp çağırdıklarını söylüyor*².

X.Koroğlu isə Koroğlunu Cəlalilə hərəkatının iştirakçısı, XVI əsrin sonlarında Türkiyə ərazisində yaşamış üsyançı və şair kimi

¹ X.Г.Короглы, А.М.Набиев. Азербайджанский героический эпос. – Баку, 1996. – Стр.121.

² P.N.Boratav.Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği. – İstanbul, 1988. – S.137.

təqdim edir¹. O, Koroğlunu Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sindəki Rüstəm-lə müqayisə edir, üstünlüyü Koroğluya verir².

Fahrettin Kırzioğlu Koroğlunun Cəlali üsyanlarından çox əvvəl yaşadığını və “Afşar taifesinə mensup Husrev Sultan Koroğlu” adıyla tanınan məşhur əmirlərdən biri olduğunu göstərir. F.Kırzioğlu Əfşar və Dulqədirlə (Zülqədərli) boylarının yeddi tayfaya ayrıldığını, bu tayfaların hər birində Koroğlu adlı bir nəsil olduğunu, dastan qəhrəmanı Koroğlunun Teymurdan öncə yaşadığını iddia edir: “Kırzioğlu, Safavilerin resmi tarixi sayılan “Tarih-i Alam-Arayı Abbasi” adlı eserdəki bilgilərə dayanaraq, Koroğlu'nun Celali İsyanlarından çok daha evvel yaşamış olduğunu ve “Afşar taifesinə mensup Husrev Sultan Koroğlu” adıyla kayıtlı meşhur emirlerden biri olduğunu ileri sürer. Açıklamalarına devam eden Kırzioğlu, Afşar ve Dulkadırlı boylarının yedişer oymağa ayrıldıklarını ve herbirinde “Koroğlu/ Koroğlu” adlı birer oymak bulunduğunu ve destan kahramanı Koroğlu'nun Timur'dan önce yaşadığını iddia eder”³.

Fransız alimi Georges Dumezil (1898-1986) “*Legendes sur les Nartes, suivies de cinq notes mythologiques*”, “*Les legendes de “Fils d’aveugle” au Caucase et autour du Caucase , Revue de L’histoire des religions*” adlı əsərlərində “Koroğlu” dastanına dair fikirlər söyləmiş və “korun oğlu” süjetinin bir çox xalqlarda mövcudluğundan söz açmışdır. Eyni zamanda o, “korun oğlu” əfsanəsinin skiflərə dayandığına inanır, Herodotun “korların oğulları” haqqında skif əfsanəsi ilə türk eposu “Koroğlu” arasında olan süjet bənzərliklərindən danışır və iki əfsanənin müxtəlif motivlərini qarşılaşdırır.

Yeri gəlmişkən, Zaur Həsənov “*Царские скифы*” (Çar skifləri) adlı kitabının VIII bölümündə (“Сюжетные параллели скифской легенды Геродота о «Сынах слепцов» и тюркского эпоса “Кероглы”) Herodotun “Korların oğulları” skif (Skiflər – Qara dənizin şm. sahillərində, Qərbi Türküstanda, Dunay – Dnestr – Don çayları hövzələrində yaşamış qədim

¹ X.Короглы. Специфика фольклорных жанров. – Москва, 1973. – Стр.143. – P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. –Bakı: Maarif, 1992. – S.356.

² A.Chodzko. Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea. – Orally Collected and Translated, with Philological and Historical Notes by Alexander Chodzko. London, 1842. – P.6.

³ F.Kırzioğlu. Afşarlı ile Dulkadırlı Türkmenleri'nin Koroğlu Oymakları //Türk Kültürü, 1968, C. 65. – S. 356-367. – Metin Ekici. Türk Dünyasında Koroğlu. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2004. – S. 76.

tayfalar, e.ə. 1-ci minilliyin əvvəli – eramızın üçüncü əsri) əfsanəsi ilə “Koroğlu” dastanı arasında bənzərliklər axtarır, bu iki əsər arasında bilavasitə əlaqə olduğunu vurğulayır: “... Bu dövr ərzində, əsasən, Herodotun süjetinə isnad edən türk eposu “Koroğlu”nun formalaşması gedirdi. XIX əsrdə bizim e.ə. VII əsrdə baş vermiş və ilk dəfə e.ə. V əsrdə Herodot tərəfindən qələmə alınmış skif hadisələrini əks etdirən “Koroğlu” eposu qələmə alınmışdı... “Koroğlu” eposunun əsasını təşkil edən hadisələrin 2700 yaşı tamam olur”. Z.Həsənov “Koroğlu” eposunun süjetini Şimali Qara dəniz sahilləri ərazisi ilə bağlayır. O, “Koroğlu” eposu ilə “Korların oğulları” əfsanəsi konsepsiyalarının bənzətmə cədvəlini düzəltmiş, epos ilə bu əfsanə arasındakı bənzəyişləri üzə çıxarmışdır ¹.

Alexandre Haggerty Krappe (1894-1947) 1938-ci ildə Parisdə “*La Genese des Mythes*” (Miflərin genezisi) adlı əsərini yayımladır. Fransız dilində çap olunmuş bu kitabda A.Krappe “Koroğlu” dastanının iranəsilli olduğunu iddia edir².

İ.P.Petruşevski bu xüsusda öz mülahizələrini söyləyir: “Ola bilər ki, Cəlalî hərəkəti başçılarından biri daha qədim əfsanələrdə şöhrətlənmiş Koroğlu adını sonralar öz üstünə götürmüş olsun”³.

E.İ.Çirekov Koroğluya aid yerləri göstərərək Koroğlunu əfsanəvi bir qəhrəman sayır, əhalinin üç yüz il əvvəl Koroğlunun yaşadığını rəvayət etdiklərini söyləyir. O, Tokat ilə Sivas arasında bir Çamlıbel Dağının yerləşdiyini bildirir və bu dağın əfsanəvi Koroğlunun yatağı olduğu fikrinə gəlir⁴.

B.A.Karriyev “Koroğlu”nun yaranma tarixini önə çəkir, dastanın Oğuz tayfalarının Orta Asiyadan İrana, Qafqaza və Türkiyəyə hansısa

¹ З.Гасанов. Царские скифы. – New York: Liberty Publishing House, 2002. – Стр. 363-381.

² А.Н.Краппе. La Genese des Mythes. – Paris 1938– S.203. – İslam Ansiklopedisi, cilt 26. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2002. – S.269.

³ И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв. – Ленинград, 1949. – Стр.328.

⁴ Е.И.Чиреков. Материал для географии Турции – Персии. – Путевой журнал. – Петербург, 1870. – Стр.508. – P.N.Boratav. Köroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.129,137.

axını dövründə XI əsrdə Amu-Dərya bölgələrində yarana bilməsi fikrini irəli sürür¹.

Faruk Sümerin yazdığına görə, XVII əsrdən etibarən Oğuznamələrin yerini “Koroğlu” dastanı tutdu. Koroğlu XVI əsrin ikinci yarısının ortalarında Bolu sancağının Gerede qəzasında buyruğu altındakı bir neçə yüz adamla qaçaqlıq etməyə başlamış bir igid idi. Anlaşıldığına görə, sonra bu işi Tokat – Sivas arasındakı Çamlıbeldə davam etdirmiş və ehtimal ki, daha sonra böyük Cəlali üsyanında iştirak etmişdir. Aşıqlar hələ XVII əsrin başlanğıcında onun igidliklərindən bəhs edən dastanlar söyləməyə başlamışdılar. Bu dastan Türkiyədən İrana keçərək oradakı türklərin də ən çox sevdikləri dastan olmuşdur. Sonra “Koroğlu” dastanı Xəzər raxası türkmənlərə çatmış, onlar da bunu milli dastan kimi mənimsəmişlər².

İlhan Başgöz Koroğlunun XVI əsrdə yaşadığını, şair, qaçaq-quldur olduğunu söyləyir. Eposun Anadoludan Azərbaycana və Orta Asiyaya yayıldığını iddia edir³. Fikret Türkmenə görə, Koroğlu Orta Asiyada yaranmış, türk boylarının qruplara bölünməsindən öncəki bir dövrdə yaşamış əski bir oğuz-türkmən qəhrəmanıdır. Bu qəhrəmana aid xatirələr XVI – XVII əsrdəki hadisələrdə təkrar yad edilmiş və özünəməxsusluqla Anadolu və Azərbaycan sahələrində yaşayan hadisələrin qəhrəmanı kimi göstərilmişdir.

Z.Velidi Toğan, M.F.Köprülü və Z.Gökalp kimi araşdırıcıların görüşlərini Metin Ekiçi də dəstəkləyir, Koroğlunun Orta Asiyada yaşadığını, dastanın da Orta Asiya boyları arasında yarandığını və oradan Qərbə doğru yayıldığını iddia edir: “Biz de, Togan, Köprülü, Gökalp, Kırzioğlu, Türkmen və Yıldırım`ın görüşlərinə katıldığımızı belirtelim...”⁴.

Orta Asiya variantlarının tədqiqatçılarından İ.S.Braginski, V.M.Jirmunskiy, H.T.Zarifov “Koroğlu”nu XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş siyasi-ictimai hadisələrlə bağlayırlar. İ.S.Braginski 1953-cü ildə rus dilində yazdığı “Tacik eposu “Qurqulu”

¹ Б.А.Каррыев. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. – Москва: Наука, 1968. – Стр. 43.

² F.Sümer. Oğuzlar. – Bakı: Yazıçı, 1992. – S.154.

³ İ.Başgöz. “The Epic Tradition Among Turkic Peoples”. Heroic Epic and Saga. Edited by Felix Oinas. Bloomington - Indiana Univ. Press, 1978. – PP. 310-335. – Metin Ekiçi. Türk Dünyasında Koroğlu. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2004. – S.79.

⁴ Metin Ekiçi. Türk Dünyasında Koroğlu. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2004. – S.96.

haqqında qeydlər” adlı məqaləsində başlanğıcda “Koroğlu” eposunun Azərbaycan xalqı içərisində meydana gəldiyini, daha sonra isə taciklərin hafizələrinə çatdığını bildirir¹; “Şübhə etməyə yer qalmır ki, Koroğlunu ağıllı hökmdar, ideal dövlət başçısı, öz ölkələrinin müdafiəçisi... kimi təsvir edən Orta Asiya, xüsusilə özbək poemaları Qafqazda və Yaxın Şərqdə mühafizə olunmuş yarımtarixi, yarıməfsanəvi Koroğlu rəvayətlərinin nisbətən daha sonrakı inkişaf mərhələsidir...” “Koroğlu”nun, ümumiyyətlə, XVI – XVII əsrlərdə Azərbaycanda baş vermiş siyasi-ictimai hadisələrlə səsləşən bir epos olduğu şübhəsizdir...”².

1924-cü ildə Q.Ağayan “Koroğlu`nun Tercüme-i Haline Göre Sergüzeştləri” adlı əsərini İstanbulda erməni əlifbası ilə türkcə çap etdirir. Kitab üç fəsildən (“Koroğlu`nun tevkifi*”, “Koroğlu değırmenci”, “Koroğlu`nun kılıcı”) ibarətdir. Hər üç fəsil Azərbaycan variantından götürülmüşdür³. Müəllif Koroğlunun erməni olduğunu iddia edir, onu Ermənistanla bağlamağa çalışır⁴.

Fransız tədqiqatçısı Lor Melikoff – Sayar 1979-cu ildə “Əfsanədən operaya. Sovet Azərbaycanında Koroğlu mövzusunun inkişafı” adlı monoqrafiyasını Parisdə fransız dilində çap etdirir. Müəllif Koroğlunu ingilis Robin Qudla müqayisə edir, onlar arasında oxşarlıq və bənzəyişlər axtarır, Koroğlunun soykökü, məmləkəti və tayfası haqqında məlumat verir. 1584-1585-ci illərdə Osman paşanın başçılığı altında Qafqazdakı hərbi yürüslərdə iştirak etdiyini də diqqətə çatdırır. O, “Koroğlu” dastanının müxtəlif variantlarını A.Chodzko nəşri ilə müqayisə etmişdir⁵. Kitab 1985-ci ildə “От легенды к опере. Эволюция темы Кероглу в Советском Азербайджане” adı ilə Bakıda yayımlanır.

¹ И.С.Брагинский. Заметки о таджикском эпосе “Гургули”. Краткие записки АН СССР, т. IX. – Москва, 1953. – Стр.52.

² В.М.Жирмунский, Х.Т.Зарифов. Узбекский народный героический эпос. – Москва, 1947. – Стр.190.

* tevkif- tutulma, saxlanılma

³ P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.62-64.

⁴ G.Ağayan. Koroğlu`nun Tercüme-i Haline Göre Sergüzeştləri (Erməni Yazısı ilə Türkcə). – İstanbul: Purat kütüphanəsi nəşriyatı, 1924. – C.Anadol. Koçyiğit Koroğlu.– Ankara: Türkmen kitabevi, 1997. – S. 414.

⁵ Lor Меликова- Сайяр. От легенды к опере. Эволюция темы Кероглу в Советском Азербайджане. – Баку: Язычы, 1985. – Стр. 9, 31. – Ş.Xəlilli. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri. – Bakı, 2002. – S.176, 177.

1969-cu ildə Nora Chadwick və Vladimir Jirmunskiyin “*Oral Epics of Central Asia*” kitabı Londonda Kembric Universiteti Nəşriyyatı tərəfindən çap olunur. Kitabda digər türk dastanları ilə birlikdə “Koroğlu” haqqında da məlumat verilir. V.Jirmunskiy tərəfindən hazırlanan ikinci bölümdə Koroğlunun mənşəyi, yayılma coğrafiyası ilə bağlı mühüm məlumatlar diqqətə çatdırılır, “Koroğlu” dastanının Qafqazdan Orta Asiyaya yayıldığı göstərilir.

İslam Sadıq 1998-ci ildə yazdığı “Koroğlu kim olub” adlı əsərində Koroğlunun Cələri üsyanlarından daha əvvəl yaşadığını bildirir. O, A.Təbrizlinin kitabında adı çəkilən Koroğlunun xalq qəhrəmanı Koroğlu olmadığını söyləyir, qəhrəmanı odlu silahdan əvvəlki dövrlə bağlayır. Koroğlunun tarixini döyüş silahlarının növləri ilə müəyyənləşdirmək mülahizələrini irəli sürür. O, Paşa Əfəndiyevin fikrinə qoşularaq Koroğlunun XIV – XV əsrlərdə yaşadığını müxtəlif faktlarla sübut etməyə çalışır.

Dastanın variantlarında qəhrəmanların əksəriyyəti toppuz, qılınc, şeşpər, kaman, yay, cida, qalxan, ox və s. silahlar işlədirlər:

Ətrafım *tir, kaman, oxdu,*
Dəlilər yanımda yoxdu¹.

Başqa türk dastanlarında (“Manas”dan: “on iki desteğin taşıdığı/ *ateş çıxaran* kara Mıltık”²; “Əsli və Kərəm”dən: “*Güllə* dəyib bu ceyranın üzünə,/Qan tökülüb topuğuna, dizinə,/Gözü bənzər xan Əslinin gözünə,/ Əsli xanın ceyranı bu ceyran”) olduğu kimi, “Koroğlu” dastanında da qılınc, ox, kamanla bərabər, top, tüfəng, tapança və qurğuşunun da adı çəkilir: “Elə adam da deyil ki, *top-tüfənglə* ondan at alasan”; “*Top* çökülür, *qunbarələr* atulur, /*Qurquşuna* çox hiylələr qatulur...”; “İgid gərək bu meydanda tutula,/ Tutuluban *top-tüfənglər* atıla...”; “Səhər olcaq *top-tüfənglər* atarlar”³; “*Tüfəngçi* çaxmağın çaxar”⁴; “Yol yörürkən irast gəldim davada, / *Güllə* dəyər, nişan qalar

¹ Azərbaycan dastanları, 5 cildə, IV cild. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1969. – S.319.

² P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S. 153.

³ Koroğlu (Paris nüsxəsi) – Bakı: Ozan, 1997. – S.81, 157, 187, 196.

⁴ E.Muşeq. “Nəğmələr”. – Azərbaycan dastanları, V cildə, IVcild. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1969. – S.472.

arada”¹; “*Top* açılar qalasından, / Haq saxlasın balasından, Koroğlunun nalasından / Hər yan gumbur-gumburlanı”².

Maraş rəvayətində dağistanlı Zor Bəzircan Ayvazı tapança ilə yaralayır, özü isə Hasan tərəfindən yaralanır, iki tərəfdən on bir min adam ölür. Antep rəvayətinin VII hekayəsində – “Çin-Maçinə ikinci səfər”də Ayvaz Dəmirçioğlunu Usta Firenkin icad etdiyi çaxmaqlı tapança ilə öldürür. Anadolu rəvayətində göstərilir ki, Koroğlu avropalıların Sultan Murada hədiyyə verdiyi tufəngi Bolu bəyinin əlindən alır.

Tarixən köçəri döyüşçülərin qılıncı onların ən yaxın silahdaşı olub. Koroğlu döyüşlərdə qılıncı ilə igidlik göstərir, sınaqdan çıxır. Koroğlu ondan istifadə etməsə belə, artıq tufəng işləyirdi. Dastanda Koroğlu odlu silahı çox gec – qocalığında görür, tufəngin çıxması ilə mərdliyin də getdiyini bildirir:

Tufəng çıxdı, mərdlik getdi hay, haray,
Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi?³

Tufəng icad oldu, mərdliy pozuldu,
Əyri qılınc qında paslanmalıdı⁴.

Tüfenk icad oldu mertlik bozuldu,
Eğri kılınc kında paslanmalıdır⁵.

Delikli demir çıktı mertlik bozuldu
Gitti dünya mērd elindən kaldı namerd ortada⁶.

Dastandan əlavə, tarixi mənbələrə əsasən də deyə bilərik ki, Koroğlunun yaşadığı dövərdə – XVI – XVII əsrlərdə də odlu silahdan istifadə edilmişdir.

M.Akdağ “Celali İsyənləri” kitabında Cəlali başbuğı (başbuğ – əsgəri rütbə, rəhbər – E.İ.) Dəli Həsənin dəstəsinin odlu silahdan

¹ S.Mümtaz. El şairləri, 2 cildə, II cild. – Bakı, 1935. – S. 241.

² Azərbaycan dastanları, 5 cildə, IV cild. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı 1969. – S.392.

³ Adı çəkilən əsər. – S.374.

⁴ Koroğlu (H.Əlizadə nəşri). – Bakı: Azərnəşr, 1941. – S.199.

⁵ Maraş Rivayeti, q.24. – P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.153.

⁶ Elazığ Rivayeti. – P.N.Boratav. Koroğlu Destanı. – İstanbul, 1984. – S.61.

istifadə etdiyini qeyd edir: “...Onun yerine Celalilər, biraderi Deli Hasan`ı geçirdikleri sırada Sokulluzade Hasan Paşa da Tokat`a çekilmiş, kendisi ile bu seferde bulunan vilayət ve sancakların askerlerine kışlak izni vermişti. Yeni Celali başbuğu (Dəli Həsən – E.İ.) askerin kışlak-tan dönməsinə zaman bırakmadan Tokat Kalesi`ni kuşattı və Hasan Paşa`yı *tüfəkle* uzaktan vurdurdu”¹.

M.Akdağın yazdığına görə, dövlət quldurların, yolkəsənlərin qarşısını almaq üçün XVI əsrin ikinci yarısında silah təftişi və toplanmasına aid tez-tez əmrlər verir. 1560-cı il martın 27-də Amasiya və Bolu sancaq bəylərinə əhalinin əlindəki silahları toplamaq və Amasiya qalasının komandirinə təhvil vermək barədə əmr verilir: “...XVI. yüz-yılın ikinci yarısında silah teftişinə və toplanmasına ait emirler daha sık verilir olmuştu. Amasya ve Bolu sancakları beylerine 27 Mart 1560 yığünlü bir hükümdə gene reayanın ellerindeki tüfeklerin toplanıp Amasya Kalesi komutanına (dizdarına) teslim edilmesi istenmekte idi ve hatta av için kullanılan tüfekler de alınacaktı”².

1566-cı ildə yenə Bursa sancaq bəyinə əmr göndərilir: “1566`da Bursa sancakbeyinə yollanan bir yazıda yasağa rağmen reayadan kimisinin gene de emre uymayıp dağlarda tüfek ile avcılık yaptıklarının duyulduğu belirtilmiş, böylelerinin yakalanıp küreğe konmak üzere silahları ile İstanbul`a yollanmaları emredilmişti”³.

1577-ci ildə Çorum və Bursa sancaq bəylərinə silahların yığılması üçün əmr verilir: “1577`de Çorum ve Bursa sancakbeylerine yollanan emirlerde, Türk reayanın (etrakın) ve eşkiyanın ellerinde “tüfek ve alet-i harp” olduğunun duyulduğu kaydolunmuş ve “yeniçeri ve sipahi olmayanların” silahlarının toplanması bildirilmişti”⁴.

F.Sümer də M.Akdağın bu fikrini dəstəkləyir, Cəlalilər üsyanlarında odlu silahdan – tufəngdən istifadə edildiyini göstərir: “Cəlalilər

¹ M.Akdağ. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyamları”. – İstanbul: Cem Yayınevi, 1995. – S.23.

² Mühimme defteri № 3, S.307-375. – M.Akdağ. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyamları”. – İstanbul: Cem Yayınevi, 1995. – S.215.

³ H.T. Dağlıoğlu. XVI. Asırda Bursa, Ves. 87 ve 128. – M.Akdağ. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyamları”. – İstanbul: Cem Yayınevi, 1995. – S.215.

⁴ H.T.Dağlıoğlu, Çorumlu Dergisi, sayı 99. – M.Akdağ. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyamları”. – İstanbul: Cem Yayınevi, 1995. – S. 125, 215.

igidliklə vuruşdular, ancaq top atəşinə qarşı dura bilməyərək məğlub oldular (1609)”¹.

Cəlali üsyanları dövründə döyüşlərdə tufəngdən artıq istifadə edilirdi. Hələ 1514-cü il avqustun 23-də Osmanlı – Səfəvi arasında olan Çaldıran döyüşündə nəinki tufəngdən, hətta topdan da istifadə edilmişdi: “...Vuruşmanın ən böhranlı anında top mərmiləri İsmayılın döyüşçülərinin sıralarını seyrəltədiyi bir vaxtda Fars hakimi Xəlil Soltan Zülqədər özbaşına döyüş meydanını tərk etdi və öz dəstəsi ilə birgə qaçdı. Lakin şah düşmənin məhvedici atəşi qarşısında geri çəkilmədi və döyüşçülərini topların üzərinə hücumu apardı. O, qılıncı ilə bir-birinə zəncirlənmiş topların arasından özünə yol açdı...”². Çaldıran döyüşündə Şah İsmayılın məğlubiyyət səbəblərindən birini Sultan ordusunun odlu silahdan istifadə etməsi ilə bağlayırlar: “...Deməli, İsmayılın məğlubiyyətini şəxsi səbəblərlə deyil, sultan ordusunun o dövr üçün qabaqcıl olan təşkili və silahlanması, onun odlu silahı, artilleriyanı geniş tətbiq etməsi ilə əlaqələndirmək lazımdır”³.

İslam Ensiklopediyasında göstərilir ki, atəşli silahın – tufəngin çoxalması Cəlallilərin işini asanlaşdırır, asilərə cəsərət verirdi. Onlar qalalarda olan toplara əl atırdılar. Dövlət quldurluğa səbəb olan tufəngin xalq arasında yayılmasının qarşısını almaq üçün XVI əsrin başından etibarən silahı yasaqladı, Anadoluya tez-tez müfəttişlər göndərirdi. XVI əsrin ikinci yarısından bu təftişlərin sayı artırıldı⁴.

O zaman odlu silah Osmanlı dövlətinə Avropadan gətirilirdi. Dastanın Anadolu rəvayətində göstərilir ki, odlu silah xotkara Avropadan bağışlanmışdı. Maraş və Antep rəvayətlərində çaxmaqlı tapançanı Usta Firenk icad edib Çamlıbelə gətirir.

M.H.Təhmasib Koroğlu ilə Babək arasında yaxınlıq, bənzəyişlər axtarır. O, “Koroğlu” dastanında Şah İsmayıl Soltan Səlim arasında baş vermiş Çaldıran döyüşünün izlərini görür. Sonra da fikrini dəyişir, Koroğlunu Cəlali üsyanları ilə bağlayaraq onu bir Cəlali kimi təsdiqləyir: “Bizcə, “Koroğlu”nun bünövrəsi XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindəki əzəmətli kəndli hərəkəti illərində qoyulmuşdur... Çox

¹ F.Sümer. Oğuzlar. – Bakı: Yazıçı, 1992. – S.196.

² Anonim tarix, vər.251a. – O.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993. – S.51, 267.

³ Şərəfnamə, I cild (Giriş Y.İ.Vasilyevanınıdır). – S.50-51. – O.Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993. – S.53, 267.

⁴ İslam Ansiklopedisi, cilt 7. – İstanbul, 1993. – S.255.

ehtimal ki, o, 1610-1630-cu illər hərəkəti iştirakçılarından, bəlkə də hət-ta başçılarından imiş... “Koroğlu” nun, ümumiyyətlə, XVI –XVII əsrlər-də Azərbaycanda baş vermiş siyasi-ictimai hadisələrlə səsleşən bir epos olduğu şübhəsizdir”¹.

Əksər azərbaycanlı araşdırıcılar “Koroğlu” dastanını Azərbaycan; M.Sarvan, Ş.Məmmədli, M.Vəlizadə isə Borçalı ilə bağlamışlar.

İ.Sadıq həm də dastandakı *axça* sözünü vurğulayır (“*Axçasız, pul-suz aşığıam, /Pulum yoxdur, alam səni*”²), bu pul vahidi ilə də Koroğlu-nun yaşadığı dönməni irəli çəkir.O, axçanın Osman Qazi (1281-1324), ya da oğlu Orxan bəy (1324-1360) tərəfindən kəsildiyini əsas tutur. Halbuki Osmanlıda bu pul vahidi 1687-ci ilə qədər dövriyyədə olmuşdur:“Axça (ağça) – 1687-ci ilə qədər dövriyyədə olmuş Osmanlı gümüş pul vahidi”³. M.Akdağ və F.Sümer də Cəlalî üsyanları zamanı pul vahidi kimi axçadan istifadə edildiyini göstərlər.M.Akdağ yazır: “En nihayət, III. Murad devrindən itibaren hükümet de “mağşuş akçe” çıkarmaya başlamış, bu da “akçe” denen esas mübadəle sikkəsinin kıymətini büsbütün kararsız hale getirmişti” “Ankara`da 1594 sıralarında, iyi bir işçinin gündeliği 12 akçe olmasına karşılık, ekmeğin dirhem ağırlığı da 200`e (640 grama) inmiş...”⁴.

M.Füzuli “Şikayətnamə”sində (*Dedilər: Aqçamız ilə satın almışız, bizə həlaldir*⁵), Qaracaoğlan gəraylısında (*Naçar, Qaracaoğlan, naçar, /Eşqin kitabını açar, / İyirmidə vaxtı keçər, / Keçməz ağça pula bənzər*) bu sikkənin – ağçanın adını çəkmişlər. İ.Sadıqın sözlərinə əsasən, Füzuli və Qaracaoğlanı axçanın kəsildiyi dönmənlə bağlaya bilərikmi? Füzuli və Qaracaoğlan tarixi şəxsiyyətlərdir, konkret doğum tarixləri vardır.

İ.Sadıq müəyyən faktlara söykənərək Xotkarın da şəxsiyyətini müəyyənləşdirməyə can atır. O yazır ki, Orxan Qazi XIV əsrin 30-cu illərində özünü Xudavəndiyar adlandırmışdır. Bu ad sonralar təhrif

¹ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı: Elm, 1972. – S.130, 150.

² Azərbaycan dastanları, 5 cildə, IV cild. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1969. – S.55.

³ Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri (Borçalı və Qazax), tərtib edən və işləyən Ş.Mustafayev. – Bakı: Pedaqogika, 2001. – S.245.

⁴ M.Akdağ. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyamları”. – İstanbul: Cem Yayınevi, 1995. – S.39, 459.

⁵ M.Füzuli. Əsərləri, 5 cildə, II cild. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958. – S.303.

olunub *xunxar*, *xandigar*, *xondkar* və *xotkar* şəkillərinə düşmüşdür. Bununla da İ.Sadiq “Koroğlu” dastanının yaranma tarixini önə çəkmək istəyir.

Bu fikri işıqlandırmaq üçün A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinə müraciət edək: “...Lakin qızılbaş qoşunu gəldikdə, Gilan valisi Məhəmmədəmin xan Cəmşid xan oğlu ilə bir yerdə, hicri 1000-ci (=1592) ildə, gəmiyə minib Şirvana qaçmağa məcbur oldu. Vəzirini yardım almaq üçün Rum sultanı Xandigarın (III Sultan Muradın – E.İ.) dərghahına göndərdi”; “Padşahdan üz çevirib İranla müharibə qızıqdıran Təkəli Ülamə Sultanın təhrikilə, hicri 940-cı (=1534) ildə Sultan Süleyman ibni-Sultan Səlim Xandigar saysız qoşunla Azərbaycana gəldi”¹. Bu sitatlardan görünür ki, Türkiyə sultanlarına – III Sultan Murada da, Sultan Səlimə də xandigar kimi müraciət olunur. Deməli, xandigar Osmanlı sultanlarına verilmiş ümumi addır. Xotkar da, xondkar da xandigarın təhrif olunmuş formasıdır.

Bizcə, İ.Sadiqın bu faktlar üzərində dayanıb “Koroğlu”nu XIV–XV əsrlərlə bağlamaq fikri mühüm əsasa dayanmır. O, rəng-rəng faktlara əl atsa da, “Koroğlu”- nun yaranma tarixinə aid mövqeyini, zənnimizcə, sübuta yetirə bilmir.

Yeri gəlmişkən, dastanın variantlarında pul vahidi kimi işlədilən *quruş* da (“Hasan paşa dilini saldı işə. Min yerdən min bəhanə gətirdi. Ancaq heç biri bir *quruşa* dəymədi.”²; “Derya kenarında biter kamışlar/ Sarı altun ilə *akça quruşlar*”³; “Bir gün gəlib gördüm ki, Mir İbrahim qəssabın oğlu Eyvazın dükənində ətin hoqqası iki *quruşa* satılır”⁴) “Koroğlu” dastanının yaranma tarixini önə çəkənlərin fikirlərinin yanlışlığını təsdiqləyir.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası⁵ və “Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə göstərilir ki, *quruş* Türkiyədə 1687-ci ildən kəsilən gümüş sikkədir, axçanın yerinə dövriyyəyə buraxılmışdır. İslam Ensiklopediyasına diqqət yetirək: “Kuruş kelimesinin kökeni XIII. yüzyl Avropasına gider... XVI yüzylın ortalarından itibaren Avropa guruş-

¹ A.Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. – Bakı, 1951. – S.100,113.

² Koroğlu (Təhmasib nəşri). – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956. – S.306.

³ Maraş Rivayeti, q.52. – P.N.Boratav. Koroğlu Dəstanı. – İstanbul, 1984. – S.166.

⁴ Koroğlu (Paris nüsxəsi). – Bakı: Ozan, 1997. – S.26.

⁵ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cildə, III cild. – Bakı, 1979. – S.282.

ları Balkanlar üzerinden Osmanlı torpaqlarına da girdi...¹.M.Akdağın “Celali İsyamları” kitabından da bir nümunəyə diqqət yetirək: “1605 baharında... Erdemir'te bir koyun 200 akçeden yukarda satılıyordu. Kayseri'de aynı tarihte koyunun tanesi 3.5 *kuruş* (resmi rayice göre 280 akçe) idi”². Deməli, İslam Ensiklopediyasında göstəriləyi kimi, quruş Türkiyədə XVI əsrdən işlənməyə başlanmışdır. Ona görə də dastanın yaranma tarixini önə çəkənlərin fikri ilə razılaşmırıq.

Cəlil Nağıyev “Koroğlunun Çin qaynaqları” adlı əsərində “Koroğlu”nun yaranma tarixini önə çəkir, dastanın sonrakı dövrlərdə yenidən işlənməsi, yeni-yeni obrazlar, süjetlər və motivlərlə zənginləşməsi fikrini irəli sürür. O, M.H.Təhmasibin “Koroğlunun qocalığı” qolu ilə bağlı fikrini dəstəkləyərək bu qolun dastana sonradan əlavə olunduğunu bildirir. Bu qoldakı odlu silah motivinin tarixilik baxımından şübhə doğurduğunu qeyd edir. Odlu silahın Cəlali üsyanlarından xeyli əvvəl yarandığını əsas tutur, Koroğlunun qocalığında tufənglə rastlaşmasını həqiqətə uyğun hal hesab etmir³.

C.Nağıyev Rövşəni (Koroğlunu) Çin tarixinin qızıl erası olan Tan dövrünün (628-907) məşhur üsyançısı, türk sərkərdəsi An Lu-Şanla (755) eyniləşdirir. Onların hər ikisi arasında uyğunluqlar və zahiri oxşarlıqlar axtarır. Ona görə də bir sıra tarixi qaynaqlara müraciət edir. C.Nağıyev N.Y.Biçurinin “Qanmu” əsərindən sitat gətirir: “An Lu-şan mahir riyakar və incə yaltaq idi. Saraya yaxın olan adamlar onun tərəfindən ələ alınmışdı və imperatorun hüzurunda onu göylərə qaldırıldı: onun yüksəlməsi də məhz elə bu səbəbdən olmuşdur”⁴. O, L.N.Qumilyovun: “An Lu-şan türk mübarizliyi ilə Çin kələkbazlığını özündə cəm etmişdi. O, eyni səviyyədə yaltaqlanmağı da bacarırdı, döyüşməyi də, riyakarlıq etməyi də, əmr verməyi də. Saray müftəxorlarının satqınlığına yaxşı bələd olduğundan rüşvət vermək üçün pul əsirgəməirdi, elə məhz ona görə də o, belə sürətlə yüksələ bilmişdir”⁵ fikrini dəstəkləyir, burada sadalanan xüsusiyyətlərin əksəriyyətini Koroğluya şamil edir: “Göründüyü kimi, burada sadalanan xüsusiyyət-

¹ İslam Ansiklopedisi, cilt 26. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2002. –S.458.

² M.Akdağ. Türk Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyamları”. – İstanbul, 1984. – S.454.

³ C.Nağıyev. Koroğlunun Çin qaynaqları. – Bakı: Asiya, 1998. – S.86.

⁴ Adı çəkilən əsər. – S.58.

⁵ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. – Москва, 1993. – Стр.387. – C.Nağıyev. Koroğlunun Çin qaynaqları. – Bakı: Asiya, 1998. – S.57.

lərin əksəriyyəti Koroğluda da olmuşdur. Hamıya yaxşı məlumdur ki, Koroğlu bir səfərə gedəndə, əgər lazım gələrsə, gah bəzircan olur, gah aşiq, çətinliyə düşərsə cilddən cildə düşməyi bacarır, lazım gəldikdə “igidlik ondur, doqquzu qaçmaq” deyərək düşmənin qabağından da qaçır və bütün bunlar onun igidliyinə, qəhrəmanlığına xələl gətirmir, əksinə onun şöhrəti gündən-günə daha da artır və o, hökm etməyi də, yalvarmağı da eyni səviyyədə bacarır”¹.

Düzdür, yumşaq formada Koroğluda bəzi belə keyfiyyətlər var. O, hiyləgərlik edib yeri gələndə düşməni aldadır. “Koroğlu igid, qəhrəman, şair olmaqla bərabər, həm də ağıllı və fəndgir bir adamdır. Qılıncla iş aşmayanda sözlə və ya paltarını dəyişib aşiq sifətinə düşməklə, qeyri-adi donlara girməklə həmişə qalib gəlirdi”². Ancaq biz dastanda ünlü sərkərdə Koroğluda nə Çin kələkbazlığı, nə yaltaqlıq, nə də ki riyakarlıq kimi xüsusiyyətlərə rast gəlirik.

Sun dövrünün dövlət xadimi, tarixçi və yazıçısı Le Şi (930-1008) “Yan quyfey” adlı novellasında An Lu-Şanın sarayda böyük nüfuz sahibi olmasından söz açır. C. Nağıyev Le Şinin bu fikrini əsas tutur, Koroğlunun da sarayda böyük nüfuz sahibi olduğunu göstərir. Dastandan bilirik ki, Koroğlunun sarayla heç bir əlaqəsi olmamışdır. O, sarayda quldur, düşmən donunda təsvir edilirdi.

Ümumiyyətlə, C. Nağıyev müxtəlif faktlarla Koroğlunu – Rövşəni An Lu-Şanla eyniləşdirməyə çalışır, onlar arasında oxşarlıqlar axtarır, Koroğlunu Tan dövrü ilə bağlayır.

Tarixi mənbələrdən bilinir ki, Koroğlu ilə An Lu-Şan müxtəlif zaman kəsiyində yaşamış başqa-başqa şəxsiyyətlərdir. “Koroğlu”nun yaranma tarixi – ilk özülü XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlləri ilə bağlıdır.

Koroğlunun tarixi şəxsiyyətini təsdiqləyən sənədlərdən biri də Türkiyə Başbakanlık (Baş Nazirlik – E.İ.) Arxivində saxlanılan, ən tutarlı tarixi mənbə olan *Mühimmə dəftərləridir*. Bunlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

3 sayılı Mühimmə dəftərinin 132-ci səhifəsində məşhur Koroğlu Rövşənin bölüyün başında duraraq 989-cu il (1581) tarixində Gerede ilə Bolu arasında soyğunçuluq etdiyi göstərilir, bu tarixdə Cəlali kimi tanınan Koroğlunun 992-ci ildə (1584) fəaliyyətini davam etdirdiyi,

¹ C. Nağıyev. Koroğlunun Çin qaynaqları. – Bakı: Asiya, 1998. – S.57, 58.

² Koroğlu (V. Xulufu nəşri). – Bakı: Elm, 1999. – S.22.

əsgəri məmur və kadıların isə qorxudan onun əməllərini gizlədikləri bildirilir¹.

42 sayılı Mühimmə dəftərinin 75-ci səhifəsindən: Anadolu beyler-beğisine hükm...Gerede kazasından Koroğlu ve Kıbrıs kazasından Çakaloğlu maruf eşkiya baş kaldırıp celali olup memleket yakup yık-maya başladıklarından ehali-i vilayetten nice kimseler terk-i diyar ediyorlarmış²;

46 sayılı Mühimmə dəftərinin 135-ci səhifəsindən: İzmir tarafından Demirci Oğlu, Haymana`da Aydın Yazıcı, Kırşehir`de Kulaksız Yusuf gibi, memleketin daha birçok yerlerinde görünmeye başlayan levend ve sekban bölükbaşları, hep birer Koroğlu ruhu taşıyan kimse-lerdi. Daha Koroğlu devrinden beri, asiler İstanbul ile münasebette bulunuyorlar, şehirdeki birçok fesatları idare ediyorlardı³ ;

51 sayılı Mühimmə dəftərinin 67-ci səhifəsindən: Çorum Beyi olup Bolu muhafazasına memur olan Behram Beyin mektubuna görə, Bolu sancağında Koroğlu ve Çakal denen haramiler nice bid`atlar ile Abdullatif adlı bir kadıyı katledüp, halka salgun salup ve Büyük nam pazara gelen bezirganları suhte namına yollarını basup mezbur pazara Ankara`dan, Kengırı`dan gelenler korkularından dönmeyüp yanlarına Husrevi serdar edüp bölük vermişler.Dönerken serdar ve bölük basılmıştı⁴;

75 sayılı Mühimmə dəftərinin 207-ci səhifəsindən: İçel beyine ve İvgadi ve Elvanlu ve Karataş ve Sarıkavak kadılarına hükm ki: İçel sancağında vaki olan kadıar mirliva kaymakamı Mahmud südde-i seadetime mektup gönderüp Hasankeyf sancağı beyi Memhed bazı eşkiya levendat tائفesiyle livay-i mezburda suhte tائفesi vardır muhafazasına memurum deyu birkaç yüz atlu ve sekban ile ve Ermenaklu Seydi ve yerluden Ali Çavuş ve ... Kara Mürsel ve Koroğlu ve ... Kasab İsa ve oğlu ve Demürcü ve Hasan, Sefer ve Yusuf... Ömer Çavuş oğlu Ali ve bunların emsali eşkiya ile il üzerine çıkup fukaranın emval ve erzakların garet ve evlerin ihrak edür iki yüzden ziyade adam katledüp⁵ ...;

¹ Mühimme defteri 3.– S.132. – F.Sümer. Oğuzlar.– Bakı:Yazıcı, 1992.– S.192-193.

² M.Akdağ. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyancıları”. – İstanbul: Cem Yayınevi, 1995. – S.298.

³ M.Akdağ. Celali İsyancıları. – İstanbul: Cem Yayınevi, 1995. – S.299.

⁴ Yenə orada.– S.298.

⁵ Adı çəkilən əsər.– S.519.

“Koroğlu” dastanının necə yaranması tədqiqatçıları həmişə axtarışa sövq edib. Ümumiyyətlə, dastanın yaranması üçün H.Araslı üç yol göstərir. O, birinci yolu aşağıdakı kimi xarakterizə edir: “...bəzi dastanlarda, həqiqətən, tarixdə yaşamış şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı müasirlərinin yaratdığı şeirlər həmin dastanın əsasını təşkil edir”. O, Koroğlunun da bu yolla yarandığını göstərir¹. M.Təhmasib onun fikrini bir qədər dəqiqləşdirərək yazır: “Lakin bu dastanların da əsası, bizcə, Koroğlu adlı, yaxud Koroğlu ləqəbli, təxəllüslü, ayamalı bir şəxsiyyətin özü tərəfindən qoyulmuşdur”².

H.Araslı üçüncü yolda göstərir ki, dastanı şair-aşıq özü yaradırdı. F.Qasımzadə bu yolu birinci yol – əsas yol kimi qiymətləndirir. M.H.Təhmasib, İ.Sadiq da bu yolun tərəfdarıdır. Biz bunu ağıla uyğun fərziyə kimi qəbul edirik.

Güman ki, hər bir epos kimi, “Koroğlu”nun da əsası tək bir şəxsiyyət – Koroğlu tərəfindən qoyulmuşdur. Koroğlu, həqiqətən, real tarixi şəxsiyyət, həm də ustad şair – aşiq olub. Dastan müəllifinin Koroğlu olması diqqətə dəyər, düşündürən fərziyyədir. Ancaq müxtəlif dövrlərin aşıqlarının “Koroğlu” dastanını yeni qollarla zənginləşdirmələri daha real görünür.

Tarixdə Cəlali (qiyamçı, hökumət əmr və fərmanlarına asi olanlar) adı ilə tanınan üsyançılar dastanda surətlərin prototipi kimi çıxış edirlər. Bu, onu göstərir ki, dastan Koroğlu həyatda ikən (XVI yüzilin ikinci yarısında), ya da həyatdan getməsindən lap az sonra yaranmağa başlamışdır. “Koroğlu” dastanı tarixi hadisələrlə – XVI – XVII əsrlərdə baş vermiş Cəlali üsyanları ilə səsleşən bədi əsərdir.

Akademik B.O.Qrekov eposu “xalqın özü tərəfindən söylənmiş tarix” adlandırmışdır³. M.H.Təhmasib yazır: “Epos hər nə qədər “xalqın özü tərəfindən danışılan tarixi” olsa da, hər halda, dəqiq tarix kitabı deyildir. Burada hadisələr də, tarixlər də, adam və yer adları da qarışdırıla bilər”⁴.

Hər hansı dastan dövrünün, mənsub olduğu xalqın istəklərinə, arzularına yaxın ruhda yaradılır. Bu mənada, “Koroğlu” xalq mənafeyi ilə

¹ H.Araslı. Aşıq yaradıcılığı. – Bakı, 1960. – S.13.

² M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı: Elm, 1972. – S.20.

³ Б. О. Греков. Киевская Русь. – М.–Л., 1944. – Стр. 7. – М.Н.Тəhмасиб. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı: Elm, 1972. – S.152.

⁴ M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı: Elm, 1972. – S.170.

bağlı Cəlali üsyanlarının əks-sədasını məzmununda daşıyır. Belə bir tarixiliyi əsas meyar etmək daha doğrudur. Bunun üçün anılan dastanı tarixi köklərindən uzaqlaşdırmaq, mifik dövrə aparıb çıxarmaq yanlışlıqdır. Görünür, bunu bəzən orijinallıq üçün edirlər – ancaq nahaq. Ciddi tarixi qaynaqlara əsaslanan koroğluşünasların əsərləri ilə hesablaşmaq lazımdır.

Koroğluya mifik don geyindirməyə çalışan tədqiqatçılar – M.Seyidov, A.Kabaklı, B.Həqqi, Ə.Fərzəli, X.Bəşirova və s. digər yolu tutur, Koroğlunu qeyri-adi özəlliklə təsvir edir, mifoloji forma verirlər. A.Kabaklı onu mifik bir donda təsvir edir: “Kulakları kalkan gibi, omuzları bir kaç erin oturacağı genişlikte, dağları titreten narasına hiç bir düşmanın dayanamadığı bir gulyabanidir”¹. A.Kutsi Tecer: “Koroğlu fonksiyonu bakımından eski Türk Mitolojisi'nin kam, şaman, ozan, görevlerini üstlenmiştir. O, Türk Mitolojisi'nin Hermes'i ya da Olimposu'dur”².

Türk, o cümlədən Azərbaycan dastan yaradıcılığının başlanğıc mərhələsi mifoloji qaynaqlarla bağlı olması ehtimalı ağıla uyğundur. İlk dastançılıq mifologiyadan tarixən o qədər uzaqlaşmamışdır. Homerin “İliada” və “Odiseya”sında, “Dədə Qorqud”da bəzi bənzərlik, mifoloji motivlər var. “Koroğlu”ya gəldikdə, burada mifoloji təsəvvürlər izləməyə aludəçilik göstərməklə, şübhəsiz, tarixilikdən uzaqlaşmaq olar. Bu dastanda real dünyəvi motivlər ön planda araşdırılmalıdır. Məsələn, mifologiya ilə dini etiqadın tarixən bir-birini şərtləndirməsi hər kəsə məlum həqiqətdir. Ancaq “Koroğlu” dastanında dünyəvilik, yəni real həyatla bağlılıq üstün olduğundan mifoloji, ya dini motivlər çox zəif səslənir. “Koroğlu” dastanında hətta dini etiqadla bir araya gəlməyən motivlər, eyni zamanda onun daşıyıcıları mövcuddur. Məsələn, Koroğlunun adlı dəlilərindən Tanrıtanımaz dastanda iki mənada işlənir: etiqad təəssübkeşliyi olmayan bir qəhrəman haqqında danışılır, eyni zamanda döyüşdə “igidin sağı-solu olmaz hikmətini” təcəssüm etdirən bir qəhrəman haqqında söylənir.

XVI – XVII əsrlərdə türk təfəkküründə mifoloji təsəvvürlərin üstün element olması, əlbəttə, elmiliklə bir araya gəlmir. “Koroğlu” dastanında, başqa eposlarda olduğu kimi, qeyri-adilik var, ancaq əsatirdən uzaqdır. Araşdırmalardan, adını çəkdiyimiz salnamə və sitatlardan belə qə-

¹ A.Kabaklı. Türk Edebiyatı Tarihi, cilt 1. – İstanbul, 1965. – S.40.

² A.Kutsi Tecer. Koçyiğit Koroğlu.– İstanbul: MEB Yayınları, 1969. – S.110.

nəətə gəlmək olar ki, “Koroğlu” dastanının ilk özülü Anadoluda qoyulmuş, dastan Anadoluda təşəkkül tapmışdır. Osmanlıların sıxışdırması nəticəsində Cənubi Azərbaycana sığınan Cəlililər dastanı orada yaymışlar. Dastan burada – Cənubi Azərbaycanda formalaşmış, nəhayət, Şimali Azərbaycana və Xəzəraxası türkmənlərə keçmişdir.

Dastanın türk variantı Anadolu ləhcəsində və danışiq dilində yazılıb. Bu varianta Osmanlı dili qarışmayıb. Ona görə də Türkiyədə “Koroğlu” dastanını müasir oxuculara çatdırmaq üçün variantın arxasında sözlükdən istifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, dastan, əsasən, Anadolu bölgəsinin məhsuludur. Dastandakı yer adları da bunu bir daha təsdiqləyir. Anılan dastanın yaradılması Anadoludan başlayıb – Türkiyədə Cəlililər üsyanlarının genişlənməsi ilə bir vaxta düşüb. Osmanlı dövləti Cəlililəri sıxışdıranda onların bir qismi Azərbaycana, buradan Orta Asiyaya keçiblər. Bu hadisələr “Koroğlu” dastanının variantlarının meydana gəlməsini, yayılma coğrafiyasının əhatəli olmasını şərtləndirib.

ƏDƏBİYYAT

- Akdağ M. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celali İsyamları”. – İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- Azərbaycan dastanları, V cild, IV cild. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1969.
- Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, I cild. – Bakı: Elm, 2004.
- Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cild, III cild. – Bakı, 1979.
- Boratav P.N. Koroğlu Dastanı. – İstanbul, 1984.
- Даврижеци .А. Книга историй. – Москва: Наука, 1973.
- Ekici M. Türk Dünyasında Koroğlu. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
- Xəlilli Ş. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. – Bakı, 2002.
- İslam Ansiklopedisi, cilt 26. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2002.
- Каррыев Б.А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. – Москва: Наука, 1968.
- Koroğlu (V.Xulufu nəşri). – B.: Elm, 1999.
- Koroğlu (H.Əlizadə nəşri). – Bakı: Azər nəşr, 1941.

Koroğlu (Təhmasib nəşri). – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956.

Koroğlu (Paris nüsxəsi). – Bakı: Ozan, 1997.

Nağıyev C. Koroğlunun Çin qaynaqları. – Bakı: Asiya, 1998.

Sadıq İ. Koroğlu kim olub. – Bakı: Azərənəşr, 1998.

Sümer F. Oğuzlar. – Bakı: Yazıçı, 1992.

Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı: Elm, 1972.

Summary

THE CREATION AND GEOGRAPHY OF DISSEMINATION OF THE KOROGHLU EPIC

Elza Ismayilova

Khazar University

The article introduces some interesting facts about the creation and geography of dissemination of the *Koroghlu* epic, which is common to the whole Turkic world. Koroghlu, the hero of the epic, is presented as a historical figure. The epic itself is said to belong to the Anadolu region of Turkey and the toponyms in the epic confirm this fact.

At the same time the article indicates that the creation of the *Koroghlu* epic, which is of the same value as *The Illiad*, *The Odyssey*, *Kitabi Dede Gorgud*, *Manas*, *Alpamish* and others, is closely related to the Jalali uprising.

An oral legend exists that the creation of this epic began in Anadolu, from where the Jalali uprising spread to the rest of Turkey. When the Ottoman Empire forced some Jalali activists to leave their lands, some of them came to Azerbaijan. These events stimulated the creation and geographic dissemination of this epic.